ՎՐԹԱՆԵՍ ՓԱՓԱԶՅԱՆ

ՍՏԱՐՇԻՆԱ[1]

1

Ընդոստ վեր թռա։

Ա՜խ, այդ կաչաղակ տանտերս։ Դարձյա՛լ նա էր։ Ամեն առավոտ այդպես զարթնեցնում էր ինձ, հանգի՛ստ չէր տալիս։ Ճչում էր թոքերի ամբողջ ուժով, գոռում էր ծառայի, գոռում նո՛ւյնիսկ անցորդների վրա։

Անշուշտ, ժամը հինգն էր։

-Ադա Մուկո՛ւչ, թաղե՛մ գլուխդ, էդ ո՞ւր ես բաղչի դուռը բաց թողել. էծերը պատրուսնին կերան է՛ է՛… փի՛ե, տո դո՛ս քշի, հարամ կերած… էդ ո՞ւր ես առտեհան՝ բողկերը դուս տալիս, վարդան. գնա՛ կորի տուն, հլա մեկ չայդ խմի… հա՛րսի, Սաթենի՛կ, եկեք էս լակոտին տարեք է՛ է՛…

Եվ այսպես, աչքից ո՛չ ոքի չէր վրիպեցնում։ Մե՛կ իր ծառային, մե՛կ հարսին. նո՛ւյնիսկ բակի շների վրա էլ ճչում էր, հավերի վրա զայրանում։

Հազա՛ր ասա դու. սովորություն էր. առանց դրան չէր կարող։ Ո՛չ առանց գոռգոռալու, ո՛չ էլ առանց առավոտ շուտով իր բաժին երեք «բյումկա» արաղը կոնծելու

Անկողիս մեջ շուռումուռ գալով՝ ստիպված էի լսել այդ բոլորը և դիմանալ։

Արդյոք ի՞նչպիսի եղանակ էր դրսում։ Նո՞ւյնը՝ մի շաբաթից ի վեր անընդհատ մաղող անձրև, թացություն, մշո՛ւշ… երկինքն էլ կապար, ճչո՛ղ…

— Վա՛յ ես քո հաց տվողին, Մուկո՛ւչ, կանգնել ես էշի պես, որ ի՜նչ… կորի ձիանոնքը տար ջրի… էն խոտն էլ շուռումուռ տուր, բալքի արև չորացնի…

Արև՞, իրա՞վ էր այդ։

Երկու րոպեյի մեջ վեր թռա, լուսամուտների փեղկերը բացի, հետո հագնվեցի և դուրս նետվեցի սենյակից։

Դժվա՛ր էր պատահում պայծառ արևով ողողված օր, անամպ երկինք տեսնել Դուզանկում։ Բայց հազիվ պատշգամբ ելա, որ սքանչացման աղաղակ դուրս թռավ բերնիցս։

Արև էր. զվարթ, ժպտուն արև, որ ջերմ ճառագայթներով ողողել էր ամեն ինչ։

Պարտեզ, դաշտ ու անտառ փողփողվում էին. ո՛չ մի ամպի կտորմշուշն իսկ, որ անբաժան ճնշում էր միշտ դիմացի մայրի անտառը, այժմ գլորվում էր դեպի կատարներին ու այնտեղից հալվում անհետանում։

Որքա՜ն շքեղ էր։ Դիմացս՝ պարտեզների շարքը, ապա՝ գետակն ու դեպի վեր պարզվող ծաղկալից դաշտը, ուր յուրաքանչյուր բույս ցողաթաթաղ սառսռում էր, ուր սիզավետ

[1] Շրջանական գյուղապետ, շահապ։

մարդերը պսպղում էին հաճույքով, և նրանց մեջ կայտում էին այծեր, արածում՝ կովեր ու ոչխարներ:

Հեռո՜ւն, մշուշի տակից պարզվում, երևան էին գալիս դալարգեզ լեռներ ու անտառները. երկնքի պարզ ծորքի վրա շեշտվում էին ծառախմբերով պատած գագաթներ…

Իսկ թռչուննե՜րը… որքան բա՜րձր, որքան գեղգե՜ղ երգում էին ամեն կողմից, ոստոստում բարդիների կատարներին, խմբային խաղեր սարքում, համերգներ կազմում և ճիչ ու դայլայլով սավառնում դեպի կանաչ բլուրները…

Մեղուներն էլ դուրս նետված փեթակներից, զվարթ բզզոցով կույտ առ կույտ սլանում էին ամեն ուղղությամբ: Գլխավոր բերքի այդ օրերին նրանք ստիպված էին մի շաբաթ փակված մնալ և ահա այժմ աճապարում էին խորիսխները լցնել: Այլևս ծաղկեփոշի չէին բերում, այլ միմիայն մեղր՝ այն բազմազան ծաղիկներից, որոնք ամեն կողմից գլուխ էին դուրս պարզել՝ ժպտալու արևին, հրճվելու նրա տված ջերմությունով:

Գյուղն ամբողջ կենդանացել էր. նա մեռած, գերեզմանի էր նման անձրևալից օրերում: Հողը արագ չորանում էր այժմ, շոգի արձակում ճռնչող սայլերը դաշտն էին ելնում. երևում էին ձիավորներ… Սագերի երամներն էլ, օրորուն, վզերնին ցցած՝ շարժվում էին դեպի գետափը:

— Բարի լույս, բարի լո՜ւյս,-կանչեց զվարթությամբ տանտերս,- ա՜յ լավ արև… հիմիկանց դենը էլ դրախտը կլինի ըստեղ…

— Այ՜ո:

— Ըսե՜նց ա մեր տեղը, անիծվի՜ նա… դժոխք ա անձրև օրերին, դրախտ՝ երբ արև ա անում… Դու էլ չե՞ս գնա սար, մերոնք կերթան:

— Ո՜չ, պետք է փեթակները նայել, մաքրել…

— Հա՜, թացությունը հալա չթողեց… կըլի որ կաթած էլ ունենա…

Մտա պարտեզ: Որքան շուտ ցեխ էր կտրում հողը, այնքան էլ արագ ցամաքում էր: Ծառայիս հետ երկար զբաղվեցինք փեթակներով, հետո, կեսօրվա մոտ, մտածեցի հանգչել քիչ ճոճի (գամակ) մեջ, որ կապված էր երկու ծառերի ստվերի տակ:

Երկար, սակայն, մենակ չմնացի: Նախ, աջ կողմիս դրացու կինը, որ իրենց պարտեզի մեջ ինչ-որ բանով էր զբաղված, դիմեց ինձ «աղա ախպեր» տիտղոսով և ամանը պարզած պատի վրայով, ջուր խնդրեց կողքիս գտնվող աղբյուրից: Հետո երկու մեծ թռչուններ գլխիս վրայի ծառի ճյուղերի մեջ մի լավ գզգզեցին իրար և տերևների անձրև հոսեցրին. հուսկ ուրեմն, նկատեցի, թե ինչպես պարտեզի դռնից մի առ մի ներս մտան և դեպի իմ կողմը դիմեցին մի խումբ գյուղացիներ:

Ամենից առաջ քայլողը նիհար ու երկարահասակ անձ էր: «Չերքեզկա», երկար կոշիկ, կլոր-կարճլիկ փափախ, ձեռքին էլ մտրակ: Չմոռանամ սուրն ու արծաթապատ գոտին:

Ցավագար աչքերը ճպճպուն, շուրթերը պրկած, քիթը ցցած՝ զննում էր նա պարտեզը և մեկ-մեկ էլ, ճիշտ պարսիկ մեծավորի նման, առանց դառնալու, երևի իր նկատողություններն էր, որ հաջորդում էր հետևողներին:

Այդ մարդու հետ թեև դեռ գործ չէի ունեցել, բայց ծանոթ էի: Շրջանական 5—6 գյուղերի շահապն էր: «Ստարշինա», «գոլովա». այդպես էին տիտղոսում նրան գյուղացիք:

Անմիջապես ետևից քայլողը՝ գրագիրն էր։ Ագռավ էր հիշեցնում այդ երկար ու կոր, գլուխը միշտ կախ, գունդ քիթը կապույտ ու ստրկական շարժումներով երիտասարդը։ Մի քանի անգամ հանդիպել էի նրան, հազիվ մի քանի բառ էի լսել բերնից, սակայն միշտ օղու հոտը զգացել։

Ինչպես ամե՛ն «ուշիմ» գրագիր, ճարտար քերթող էր Սրապիոնը։ Ձեռքն ընկնողը էժան չէր պրծնի։ Պրատակոլներ (արձանագրություն) կազմողն էր։ Նայեյով թե ո՞վ և ի՞նչքան կկոխեր ձեռքը, նրա համեմատ էլ արձանագրության մեջ այս և այն եզրակացությունը կգոյացներ։ «Ստաշինան» կարդալ-գրել չգիտեր։ Իր անունը, այն հրաշալի հնգատառ Գիգոլ անունը, ստորագրել սովորել էր, բայց ա՛յդ իսկ ճզմզելու համար թշվառը ստիպված էր առնվազն տասն անգամ աչքերը ճպճպացնել, գոնե երեք անգամ քիթը վեր քաշել և երեք անգամ էլ գրիչը կոտրելու ուժգնությամբ՝ թանաքամանի մեջ թաթախել։

Եվ ի՞նչ հարկ, խնդրե՛մ, որ ծանրակշիռ պաշտոնյան ավելի գրել գիտենար։ Ձեռնտու էլ չէր։ Կնիքը գրպանում. հանել, կոխել, միշտ մի-երկու մանեթ այդ նեղության համար ստանալը շա՛տ ավելի նպաստավոր էր։

Ահա այդ զույգն էր, որ գալիս էր դեպի ինձ՝ բավական հանդիսավոր, պաշտոնական քայլերով, ետևից տեղական քյոխվան, մռութը գցած գզիր Սահակը, այլև ուստա Համոն, կարմրամազ Սմբատը, երեցփոխը, խոլերա…

Հասկացա այդ խմբային այցելության պատճառը։ Պարտեզիս մեջ կար մի աղբյուր։ Նրա ջրի կեսը, անցնելով մեր հողի վրա կենտրոնացող ստորերկրյա ավազանից, խողովակներով գնում էր գյուղի ներքին թաղերի աղբյուրին ևս։ Մի ամսից ի վեր ավազանը փչացել էր, ջուրը դուրս էր գալիս, և շուրջը ճահիճ գոյացնում, իսկ դրանով ներքին թաղի աղբյուրի ջուրը լիովին կտրվում։

Հայտնել էի գյուղացոց։ Նրանք առաջարկել էին, որ ավազանը շինել տամ իմ ծախսով, մերժել էի և առարկել, որ դա իրենց պարտքն էր։

Գանգատվել էին։ Այժմ երևի ստարշինայով, քյոխվայով և գրագրով միասին եկել էին, որ արձանագրություն կազմեն։

— Բարի լո՛ւյս, պ. Երվա՛նդ,— կանչեց հեռվից ստարշինան,– հը, էդ ի՞նչ ա, չըլի՞ երեխությունդ միտդ ա ընկել, որ ճոճի մեջ ես պառկել…

Եվ մոտեցած՝ նստեց գետնի մեջ հաստատված նստարանին, մտարակը դրեց սեղանի վրա, նայեց շուրջն ու ասաց.

— Չէ՛, լա՛վ ես շինել… Բաս տնկած ծառե՞րդ ուր են… է՞դ են՝ յաշչիկներդ…[2] քիչ ա, ես մեր բազումը 200 հատ ունեմ…

Ելա և նստեցի դիմացը։

— Աղբյուրն էլ սա՞ ա,— շարունակեց նա լուրջ,— ըտենց քիչ ա ջուրը։

— Ավազանը փչացել է, տակից ջուրը դուրս է տալիս և ահա այդքան հողը ճահիճ է շինել… Ստիպված պիտի լինեմ բոլորովին քանդել, առվակ գոյացնել, եթե գյուղացիք չշինեն։

— Հա՛, իհարկե, հողը խարաբ ա անում… Դե շինել տուր էլի՛, գեղացիք էլ շնորհակալ կըլեն։

[2] Դագանի սիստեմով փեթակներ։

— Գյուղացիք պիտի շինեն և ո՛չ թե ես։

Գյուղացիներից ոչ մեկը դեռ չէր խոսում։ Ուստա Համոն քյոխվի հետ մոտեցել աղբյուրին՝ կկզել էին ու զննում։

— Ասենք, դու մի քիչ դրուստ ես, գեղացիք էլ պիտի շինեն. ամոթ չէ՞ որ սա քե՞զ էլ վնաս ա տալիս…

— Համ էլ,— մեջ մտավ Խոլերան,— թե մենակ գեղացիք շինեն, էն ա էլ քեզ ջուր չեն տալ ըստիանց։

— Որ կռանտը (ծորակ) ըստեղից փակվի,— ձայներ ուստան աղբյուրի մոտից,— ցածի աղբյուրին կերթա էս ջուրը։

— Սխալվում ես, ո՛ւստա,— մոտ գնացի ես,– Փորձիր փակիր և կտեսնես, որ չի գնա. ա՛յ, նայի՛ր, ավազանի տակից է ջուր դուրս գնում և ծծվում հողի մեջ։

— Հա՛,— արեց քյոխվեն,— ըտենց կըլի… Պիտի հովուզը[3] շինվի… էլի մեկ 50—60 մանեթ ծախս ունի։

— Բա՛ս,— գոչեց ուստան, — ծախս կուզի. ցեմե՛նտ, ուստի հախ, քյարփիչ… կուղեք, ինչի՞ չէ, շինեմ…

Ասաց, ավազանը ծածկող քարը դեն շպրտեց, և բոլորը կռացան նայելու, բացի ստարշինայից և գրագրից։

Առհասարակ Սրապիոնը լուռ, բավական հեռու կանգած, ձեռքին էր սեղմել աղտոտ թղթի մի կտոր և անընդհատ մատիտի ծայրն էր թքոտում։

Սակայն, երբ ամենքը կռացել էին աղբյուրի վրա, իսկ ստարշինան քիթը ցցած՝ ծառերի բարձունքներին էր նայում, գրագիրը մի քայլ ետ գնաց ու մատովն ինձ նշան արավ իրեն մոտենալու։

Զարմացա՝ նկատելով նրա հանդուգն ժպիտը և այդ ձևով ինձ կանչելը։ Զզվանքս էր շարժում առհասարակ այդ ագռավը. բայց, մի րոպե զայրանալուց հետո, հետաքրքրությունս հաղթեց, ելա ու մոտ գնացի։

Տեսնենք ի՞նչ ուներ ասելու այդպես խորհրդավոր կերպով։

Ջանաց սիրալի ժպիտ ստանալ, ոտք վերցրեց դեպի փեթակների կողմն ու ասաց կիսաձայն.

— Հլա մեկ խնդրեմ գնանք էն կողմը… ձեզ ասելիք ունեմ… փեթակներն էլ մեկ ցույց տվեք ինձ։

Գնացի։ Լուռ քայլեցինք մինչև առաջին ծառը։ Այնտեղ նա կանգ առավ, դարձավ ու ասաց.

— Խո տեսնո՞ւմ եք, պարո՛ն, պրատակոլ են կազմել տալիս… գեղացիք են, անկի՛րթ… գանգատվել են, թե դուք նրանց աղբյուրի ջուրը կտրում եք… Հլա կա՛ց մեկ ամենը ասեմ… Հա՛, գյուղացոց դատաստանն էլ, գիտեք, նրանց կողմը կվճռի… է՛ս սուդ[4], է՛ս պրիսավ…

---

[3] Ավազանը։

[4] Դատարան։

գլխացավա՛նք, ջուրը կտրել անկարելի ա… հովուզը չեն շինիլ, կռանտը կկապեն ու է՛լի ջուրը տակից հողդ կփչացնի…

— Այն ժամանակ ես կքանդեմ ավազանը, աղբյուրը. ես թույլ չե՛մ տալիս աղբյուրը հողովս անցկացնել, ավազանը հողիս մեջ շինել…

— Անկարելի ա… աթաղան-բաբադան շինածը չի քանդվի ու ըտենց հողիդ մեծ մասը կդառնա բալոտ[5]…

— Կստիպեմ դատաստանով, որ շինեն ավազանը…

— Ամիսներ, տարիներ կքաշի… գանգա՛տ, էլի պրատակո՛լ, պրիստավ… Դո՛ւք գիտեք. բայց որ ինձ լսեք, ես ձեզ մի լավ, կտրուկ բան կառաջարկեմ, որ մի անգամով ամեն բան վերջանա, աղբյուրն էլ շինվի, ձե՛զ էլ ջուր գա, նրա՛նց էլ, հողն էլ չփչանա…

— Առաջարկեք տեսնենք։

— Ա՛յ, ասեմ… Մի քիչ դենը գնանք… էս ի՞նչ լավ բռնել են էս ծառերը… խնձո՞րի են… փա՛հ-փա՛հ, ինչ էլ լավերն են… Հա՛, էն էի ասում…խո լսեցի՞ք շինելու համար է՛ն քիչը հիսուն մանեթ կնստի… որ լավ վճռեն, ծախսի կեսը ձեր վզին կդնեն… Հը՞… ո՛չ, ըտենց էլ կանեն, ես լավ գիտեմ մեր դատավորներին… թե չէ, կռանտը կփակեն, հովուզը չեն շինիլ ու բալոտ կդառնա ողջ հողդ։

Բարկացած մի շարժում գործեցի։

— Հա՛, հենց ըտենց կըլի, ես լավ գիտեմ. գեղամիջումն էլ խոսել են ու ըտենց են վճռել… յա 25 մանեթ պիտի ծախս քաշես, յա թե չէ հողդ ըսենց ջուր կկտրի, կռանտդ էլ կփակեն…

— Վերջացրե՛ք, հետո՞…

— Հետո էլ էն, որ օրենքներից դուրս կա մի ուրիշ ավելի մեծ օրենք. խո գիտե՞ք… Էն ո՞ր բանն ա, որ աղամամութի մեջ դնես՝ լուս կտա… ըստեղ ամեն բան ստարշինի ու իմ ձեռին ա… ոնց ուզենանք՝ ընենց շուռ կտանք… Հլա դուք էդ «լուս տվող» զադի ծերը ցույց տվեք ա կտեսնեք… ընենց անենք, որ ամեն բան էսօր նեթ դրստվի… թանկ էլ չի նստի քեզ… մի կարմիր ա ու մի կապույտ…

Մի վայրկյան ապշեցի այդքան հանդգնորեն արված կաշառքի առաջարկի վրա։ Հետո զզվանոք նայեցի ագռավին, մեջքս դարձրի և լուռ գնացի դեպի նախկին տեղս, առանց իսկ ետ նայելու նորից։

Անշուշտ, գրագիրը սառած–մնացած պիտի լիներ և կամ ուսերը թոթված ու մի լավ հայհոյանք արձակած իմ հասցեին։

Համենայն դեպս ուղի՛ղ դեպի ստարշինան գնացի և անվրդով, նստեցի ճոճի մեջ։

Ստարշինան նայեց ինձ, աչքերը կկոցեց, ապա դարձավ եկող գրագրին և կանչեց.

— Հը՞, Սրապիո՛ն, պարոնի ծառերը տեսա՞ր, շա՞տ են…

— Չէ, ստարշինա՛, պարոնը սկի չուզաց էլ ծառերը ցույց տալ… վախենում ա, որ աչք դիպչի…

---

[5] Ճահիճ, ռուսերեն բառ է։

Ստարշինան դարձյալ նայեց ինձ։ Ժպտում էի։ Կատարելապես ըմբռնել էի թե նրա տված հարցի և թե՛ գրագրի պատասխանի իմաստը։

— Շատ խոստացա՞վ,— ուզում էր հարցրած լինել պաշտոնյան։

— Չուզեց ոչինչ տալ, մերժեց,— հասկացրել էր գրագիրը։

2

Եվ այնուհետև որոշված էր ստարշինայի բռնելիք գիրքն ու վերաբերմունքը։

Անմիջապես առաջ նա դեմքը կնճռեց, արագ շարժումով գլխի փոփուխը հետևից զարնելով՝ իջեցրեց դեպի ճակատը, ապա կուրծքը ցցեց և երրորդ շարժումով նստեց նստարանի վրա ու ոտները պարզեց դեպի ինձ։

Մտնում էր ստարշինական դերի մեջ։ Սկսվում էր կոմեդիան։ Հազիվ ծիծաղս զսպած՝ սպասում էի եղածին։

Երբ այդ բոլորն արել էր Գիգոլը, մտրակի կոթը ուսագլխից ևս պարզելով՝ կանչեց մոտ գրագրին, հազաց և խիստ ձայնով ասաց.

— Դե հիմի գրի՛, պի՛սեր…[6] Ձեր հրամանոց անունը, պարոն Երվանդ։

— Սմբատ,– ասացի ծաղրելով։

— Ո՞նց Սմբատ, ձեր անունը խո Երվանդ ա…

— Բաս որ գիտեք, էլ ո՞ւր եք հարցնում։

— Հանաքները թողեք,— ասաց նա հոխորտաձայն,— ստի վոլսանոյ ստարշինան[7] ա խոսում։

Ասացի անունս և ազգանունս։

— Հմի հրամանոցդ պաշպո՞րտը… Ամսիս 5-իցն ուսիլնիխրեն[8]-ուեզդը…[9] ընտենց չի՞, պիսե՛ր…

— Հրամանք ես, ստարշինա՛,- շտապեց ասել գրագիրը,— անցյալ ամսի 5-իցն ասիլեննայա ախրանա ա գուբերնին[10] ողջ… առանց պաշպորտի մարդ չպիտի երեք օրից ավելի մնա… չունեցողին էտապով կղրկեն ուեզդնի նաչալնիկի[11] մոտ…

— Որ ասո՛ւմ եմ… նեղություն կրի պաշպորտդ ցույց տալ…

— Բայց չէ՞ որ,— ասացի,— երրորդ ամիսն է այստեղ եմ. ինչո՞ւ մինչև այժմ չէիք հետաքրքրվել։

---

[6] Գրագիր։
[7] Շրջանական տանուտեր, շահապ։
[8] Աղճատած усиленная охра՛на-զորեղացրած դրություն։
[9] Գավառ։
[10] Նահանգ։
[11] Ոտքով և զինվորներով ինչպես բանտարկյալը։

— Մենք մեր բանը լավ գիտենք, պարո՛ն,— պատասխանեց հպարտությամբ ստարշինան,— պարտավոր էլ չենք ամեն հարցմունքի շուղաբ տալ… Մերն էն ա, երբ ուզենանք՝ հրամայենք ու պիտի կատարվի…

— Համ էլ էդ քյո՛խվի պարտքն էր,— մեջ մտավ գրագիրը։

Գյուղացիք այժմ թողել էին աղբյուրը և շրջադեմ, զգալով, որ «պաշտոնական գործողություններ» էին սկսում, մոտեցել ու շրջապատել էին մեզ։

— Հա բա՞ս…— արեց ստարշինան՝ քյոխվին դառնալով,— քեզ պրեդպիսանիեն[12] եկել ա խո, էլ ո՞ւր ես առանց պաշտպորտի մարդ թողնում գյուղումը… դու մագամ գիտե՞ս ոչ, որ հմի ուսին-խրեն ա…

— Ուսիլեննայա ախրանա…— ուղղեց գրագիրը։

Գզիրը մի բան մռթմռթաց քթի տակից, հետո, կամենալով պատժել իր այդ հանդգնությունը՝ իսկույն բերանը ծածկեց երկար ցուպովը։ Քյոխվեն շփոթվեց, ժպտաց ու ասաց.

— Դե էս մարդը խո փախստական չի՞, տնով-տեղով ըստեղ ա…

— Միևնույն ա,— արեց խստությամբ ստարշինան,— ուսիլիխրենը ֆիդանների համար էլ ա… Մենք չե՛նք ուզում, որ մեր վոլստի մեջ ըտենց մարդիկ ըլին…

Ապա դարձավ ինձ ու կրկնեց…

— Հրամանքդ նեղություն կրիր պաշտպորտդ…

— Լավ,— ասացի ես,— տանն է. եթե կուզեք՝ գնանք քիչ նախաճաշ անենք, և ցույց կտամ։

— Զակուսկի[13]…— փայլեց ստարշինի դեմքը,— հա տո՛ռ, անիծվի՛ մեր էս պաշտոնն էլ. էնքան գործ կա, որ մարդ մոռանում ա, թե քաղցած ա… ընչի չէ՛, գնանք… թե գինի կունենաս ո՛ւ…

— Ունեմ։

— Բաս լավ… Ասում ես պաշտպորտ էլ ունես էլի… Հը՞…

— Կա։

— Էդ լավ… Որ ըտենց ա, պարո՛ն, շուտ գանգատդ ասա, թող գրի պիսերն ու գնանք փորներս պնդացնենք քիչ։

—Ես գանգատ չունեմ… եթե գյուղացիք մինչև 15 օր ևս չեն շինի ավազանը, այն ժամանակ աղբյուրը կքանդեմ, ջուրն էլ առվակ կշինեմ—կերթա։

— Հլա կա՛ց մեկ,— ճչաց Խոլերան,— էդ ո՛նց թե կքանդես, բաս մեզ առանց յուրի՞ կթողաս։

— Եթե մաքուր ջուր եք ուզում, ավազանը շինեք։

— Կացե՛ք հլա…– մեջ մտավ ստարշինան։ Հետո ոտքի ելավ, ինձ դարձավ ու ավելացրեց…

---

[12] Գավառապետ։

[13] Նախաճաշ։

— Էս սպորը զակուսկոլ վրա լավ կդրստվի… գնա՛նք, տղե՛րք… ի՞նչ ա, բոլորի՞ն ես ղոնաղ անում, պ. Երվանդ։

— Ինչո՞ւ չէ. համեցեք բոլորդ էլ։

— Ջոմարդ մարդ ա, ես ու իմ աստոծը,— ասաց ստարշինան քայլելիս՝ գյուղացոց։— Հը՞, ի՞նչ ա, խամ քաղաքացի՞ք եք գտել, որ վրա եք տալիս… Սա մեզանից լավ ա հասկանում զակոնը… Զակոնով պիտի։ վարվե՞նք թե ոչ… Թողե՛ք, ճաշի վրա կվերջացնենք… Մարդը պաշպորտ, ունի, ֆիդա՛ն չի, քաղաքավարի ինսան աչ Գնա՛նք, պ. Երվանդ, դու քեֆդ քյոք պահի, մենք շենք թողալ, որ գեղացի՛ք գլխիդ նստեն…

Քայլեցինք դեպի դուռը։ Անմիջապես, զակուսկի անունից կակղացած ստարշինան թողեց ինձ առաջ անցնելու, հետո, մինչև պարտեզից դուրս գնալը՝ գովեց ծառերը, գյուղացոց դարձած՝ շեշտեց, որ նրանք շնորհակալ պիտի լինեն ինձ պես մարդ իրենց մեջ գտնվելու համար, որ ես ջոմարդ մարդ եմ երևում և, որ, վերջապես գիտեմ «պատիվս պատվավորաց և հարգս հարգավորաց» տալը…

Այս բոլոր միտումնավոր ակնարկներով լի գովեստները նա անում էր հանդիսավոր, աչքերը անընդհատ կկոցելով, իսկ գրագիրը, որ թուղթը գրպանն էր կոխել, այժմ գլուխը կախ՝ գալիս էր նրա հետևից։

Գնացքը փակում էր զզիր Սահակը՝ իրենից կրկնակի մեծությամբ ցուպը միշտ ուսին դրած։

Երբ տուն էինք մտնում, տանտերս, որ լուսամատից նայում էր։ կանչեց.

— Բա՛հ-բա՛հ, էդ ի՞նչ խաբար ա. էդքան մարդիկը ո՞ղդիանց որսացիր, պարոն Երվանդ… Սաղ ուեզդի մեծանոնքը թոփ ես արել-բերում։

— Եկել եմ պրատակոլ կազմելու։

— Դու քո աստվա՞ծը… ի՞նչի, տո՞, էն ո՞ր ջան որդին ա գանգատել քեզնից։

— Գյուղացիք։

— Ա՛յ կասես… Համա չրլի՞ էն անտեր աղբյուրի համար… Հլա կացեք գամ տեսնամ էդ ո՞նց բան ա…

— Համեցե՛ք,— հրավիրեցի ես,— համ էլ ասեք ձեր գինուցը մի երկու շիշ ուղարկեն մեզ։

— Երկո՞ւ,— ծիծաղեց ստարշինան,— ուղտերին ուզում ես գդալո՞վ ջրի։

— Տո ջաննե՛րդ սաղ ըլի…— կանչեց տանտերս մոտենալով մեզ,— հրեն կարասը ընդի՞ չի… պարոն Երվանդին վախեցնել չես կարա, ողջիդ էլ գինու մեջ կխեղդի։

— Տո, ուր ա բաս մեկ օր էլ մեզ չխեղդեց,— ասաց քյոխվեն ծիծաղելով։

— Դո՞ւ ինչացու ես, դո՛ւ,— ծաղրեց նրան տանտերս,— ընչի՞, մուֆթա գինի ա՞ գտել պարոնը… Դե՛հ, հլա մեկ համեցեք օթախը…

Ասաց և առանց սպասելու, որ ես կարգադրություն անեմ տանս մեջ, մտավ սրահս առաջ և հետո ինձ ներս թողեց։

Կանչեցի ծառային։ Սեղան դրին, բերին ինչ որ կար, և քիչ հետո բաժակները լցվեցին։

Ահա հենց ա՛յդ ժամանակ էր, որ մեկե՛ն աղբյուրը անցավ երկրորդ պլանի վրա, որովհետև մի նոր խնդիր եկավ զբաղեցնելու ստարշինային։

Մեզ ծառայում էր սեղանի վրա մեր Սիսակ անունով ծառան, որ միևնույն ժամանակ և վարպետ այգեգործ էր, ճարպիկ մշակող։

Մշտապես խռովկանի դեմքով այդ երիտասարդը շրթունքները կախ, հավիտենապես դժգոհի շարժվածքներով գնում–գալիս էր առանց ուշադրություն գրավելու իր վրա։

Սակայն, երբ մի անգամ, երևի կամենալով իր խոնարհությունն արտահայտել՝ գինի լցրեց ստարշինայի բաժակում, Գիգոլը հանկարծ դարձավ, աչքերը ճպճպացնելով նայեց նրան ու գոչեց.

— Փիե՛… էս Սիսակը չի՞… ձեզ մո՞տ ա ծառայում։

— Հրամանք ես, ստա՛րշինա, ե՛ս եմ… Դե էլ ի՞նչ անեմ, ո՞վ ինձ հաց կտա կպահի. Գրիգորն էլ որ ընենց զուլում արավ ինձ…

— Կաց հլա… քեզ հետ գործ ունեմ… Ադա Սրապիո՛ն, սրա ասածն էն թղթումը չկա՞ր…

— Կար, ստարշինա՛։

— Բաս լա՛վ…

Ապա փափախն իջեցրեց ճակատին, խիստ կերպարանք ստացավ, պարզեց ձեռքը դեպի Սիսակն ու ասաց.

— Պաշպորտդ… հմի սլինի-խրեն ա։

— Ուսիլեննայա-ախրանա, ա՛յ ստարշինա,— ուղղեց նորից գրագիրը։

— Դու ձենդ քե՛զ քաշի հմի,— բարկացավ այո անգամ պաշտոնյան,— լեզուն իմն ա՝ սլանի-խրեն եմ ասում… Շո՛ւտ, Սիսա՛կ, պաշպորտդ բի տենա՞նք…

— Յա՛…— գունատ ետ քաշվեց ծառաս,— ի՞նչ պաշպորտ…

3

Ալեքսանդրապոլի գյուղերից բերված որբ տղա էր Սիսակը։ Միայն մի եղբայր ուներ, որ անտառապահի օգնական էր։ Մանկությունից մեծացած Դուզանում։ եղացիի նման էր դարձել։ Խնամել էին նրան տան–տեր, ջրաղացի քարերով առևտուր անող Մելիքը և մի քիչ էլ ուրիշները։

Այժմ, մոտ 25 տարեկան, մտադիր էր ամուսնանալ և տնփեսա լինել Դուզանում. ասում էին, որ մինչև իսկ նշանվել էր, բայց մի քանի ամսից ի վեր, ինչ-ինչ գժտություններ նրա և աներոջը մեջ Սիսակին թողել էր շվարած, դռնե դուռ ընկած։ Գովել էին ինձ որպես լավ այգեգործի. վարձել էի նրան, պարտեզիս, մի անկյունում հենց ինքը մի խրճիթ էր կառուցել ցցերով և նրա մեջն էր ապրում։

Իսկ թե նոր ի՞նչ էր պատահել, ինչո՞ւ հանկարծ նրանից անձնագիր էին ուզում (ինչ որ չէին ուզել 28 տարուց ի վեր), դա զարմացրեց թե՛ ինձ և թե՛ իրեն՝ Սիսակին։

Ըստ երևույթին մյուս գյուղացիք բոլորն էլ գիտեին պատճառը։ Ոմանք ժպտում էին, մյուսներն անտարբեր՝ սպասում էին լինելիքին։

— Պաշպո՞րտ…— կրկնեց նորից Սիսակը կակազելով,— ի՞նչի, բա ես ձա՞գ եմ… Դու ինձ չե՞ս ճանաչում, ստարշինա՛։

— Դուս մի՛ տալ, ա՛յ շաշ… — կանչեց նրա վրա պաշտոնյան,— ես, հլա դու մեկ մատ լակոտ էիր, որ գյուղումը ականջներդ քոքել եմ… Ամա հմի սլին–խրեն ա, ասացի, ու առանց պաշպորտի չի՛ ըլի…

— Յա՛… ո՞նց թե խրեն ա… բա ինձի՞ ինչ…— կանչեց վրդովված Սիսակը,— բա դու չե՞ս իմանում, որ ես պաշպորտ սկի չեմ էլ ունեցել։

— Էդ ա է՛ է՛… Դու հլա ըստեղի վրան գրված չես, բա ո՞ւր ես ըստեղ վեր ընկել առանց բիլեթի, հը՞… փալաս-մալասդ հավաքի դե, գնա յա բիլեթ հանի, յա թե չէ՝ է՛լ էս գեղի ղրաղովը անց չկենաս…

Սա մեր հրամա՛նն ա…

Հարկ համարեցի միջամտել։ Թշվառ Սիսակը երերուն՝ կարկամել էր ու քիչ էր մնում լաց լիներ զայրույթից։

— Լսեցե՛ք, պարո՛ն Գիգոլ,—ասացի,— էլի դուք տարօրինակ բաներ եք անում. այս մարդը վաղուց այստեղ է, հասարակության անդամ է, ինչո՞ւ եք վռնդել ուզում։

— Ըտե՛նց ա զակոնը,— ասաց գրագիրը,— առանց պաշպորտ չի կարելի. պաշպորտ չունի՝ թող գնա իր տեղիցը հանի։

— Համ էլ էդ սիլնի-խրեն ա, ի՛նչ զահրումար ա,— ավելացրեց ստարշինան,— փիս բան ա ըլել, որ մեջտեղ ընկավ. ասում են՝ առանց պաշպորտի մարդու բռնելն ու քշելը մեկ ա ըլում…

— Կա՛ց հլա, գոլովա՛,— խոսեց տանտերս,— չի՞ ըլի, որ մի կերպ անենք էս խեղճ տղի համար… մնա ըստեղ ու գիր գրի, որ ղրկեն։

— Չէ՛, չէ՛, ո՞նց կըլի… թող գնա գեղիցը. մեկ էլ տեսար պրիստավն իմացավ… Լսեցի՞ր, Սիսա՛կ, էգուցվանից էլ առանց բիլեթի ես գեղումը, իմ վոլոստումը սկի չերևաս, թե չէ էտապով քեզ քշել կտամ։

— Խմի՛ր, առ,— բաժակը նրան պարզեց տանտերը,— լա՛վ ա մի՛ բարկանալ, հասկացանք… Կերթա էլի՛, ի՞նչ կա. կերթա պաշպորտ կհանի ու էլի կգա… յանի դրանով խո Սիսակից չազատվեցի՞ն…

Ու աչքով արեց Սիսակին, որ սենյակից հեռանար։ Դեռ մութն էր ինձ համար, տանտիրոջս ակնարկություններից երևում էր, որ մի ինչ-որ ինտրիգ կա խնդրում…

— Իմ գործերը կմնան,— խոսեցի ես,— քյալամի բուկը տալու ժամանակն է… Եթե մի քանի օր ժամանակ տաք, ես ինքս կգրեմ և կաշխատեմ, որ անձնագիրը ուղարկեն։

— Չէ՛, ո՞նց կլինի… Հը՛, Սրապիոն, ըտենց չի՞, չի՛ ըլիլ… Էն զահրումար պրեդպիսանիան ո՞նց ա ասում, դո՛ւ ես կարդացել։

— Ասում ա,— խոսեց ծանրակշիռ՝ գրագիրը,— առանց պասպորտի չի՛ կարելի. ո՛ր գեղումն էլ որ էլավ՝ քյոխվին պոդսուդ[14] կտան, կպատժեն…

— Փիե՛…— ոստնեց քյոխվեն,— թող գնա ռա՛դ ըլի գլխիցս է՛է՛, ինչի՞, ես գի՞ժ եմ, որ նրա պատիժը քաշեմ… Աղա՛, Սիսա՛կ,ոսկո՛րներդ խուրդ ու խաշ կանեմ, թե էդուց առավոտ քեզ ըստեղ տեսել եմ…

— Տո գնա՛ է, Սիսա՛կ… գնա՛, որդի, գործի՛դ գնա ու թող տեսնենք ընչի՞ են կատղել մեր մեծանոնքը… Գնա՛, որդի՛, մեր խանումին էլ ասա, թե իշխան ձկնիցը կա, մի քիչ մազացու ղրկի… էս գինիներն էլ պրծան։

Սիսակը լուռ՝ շշերը հավաքեց ու գլուխը երերցնելով դուրս գնաց։

Ոչ ոք չխոսեց մի րոպե։ Ստարշինան կռացել էր շաքարով շինած սալաթի վրա, մյուս գյուղացիները սենյակս էին զննում, իսկ ուստա Համոն փառակազմ գրքերին պլշած իր կապույտ աչքերը, ակներև կերպով զարմանում էր, թե արդյո՞ք ես համբերություն էի ունեցել ծայրեծայր կարդալու այն հաստափոր հատորները։

— Հը՛մ…— արեց վերջապես ստարշինան,— էս սալաթը լա՛վ բան ա ըլել… Կասես սկի գինի խմած չլեմ… Թրի՛ պես կտրեց… — Յանի դու սրանք ողջ կարդացե՞լ ես…— չկարողացավ իրեն զսպել ուստա Համոն և դարձավ դեպի ինձ։

— Չէ հա՛…— արեց Խոլերան,— մարդ հարյուր տարի ապրի, էսքանը կարող չի կարդալ…

— Բալքի Աստվածաշունչնի են,— դիտեց երեցփոխը։

— Զակոնի գրքեր կըլեն,— պնդեց գրագիրը։

— Բառարաններ են,— ժպտացի ես,— ինչ խոսք ուզենամ՝ միշտ կգտնեմ… Ա՛յ, կուզե՞ք հենց գտնեմ էդ ուսիլեննայա—ախրանա բառը և ասեմ, թե ոնց են նրա օրենքները։

— Հլա՞… — գոչեց տանտերս,— դո՛ւ քո աստվածը, մեկ նայի տես թե ստարշինան իրավունք ունի՞ Սիսակին գեղիցը քշել։

— Տո ի՞նչ իրավունք,— ձայնեց ստարշինան,— իրա՞վունքը որն ա. զակոնն ըտենց ա՝ պրծավ գնաց. էլ ըստեղ իրավունքի բան չկա։

— Դե զակոնն էլ իրավունքն ա է՛լի,— ասաց երեցփոխը։

— Չէ հա՛…— ծիծաղեց քյոխվեն,— տո մարդ էլ իրավունքիցը կդողա՞ շան պես. ամա արի տես, որ զակոնի անունը չե՛ն տալիս, գողը ջանդ ա ընկնում, կասես խոլեր բռնած ըլի քեզ։

— Դե հա՛լբաթ,— ավելացրեց Խոլերան,— զակոնն ո՛ւրիշ ա, իրավունքն՝ ուրիշ…

— Յանի ա՛յ Գիգոլ,— ասաց տանտերս,— արի ու դրուստն ասա… էդ սլին-խրե՞նն ա քեզ ստիպում, թե՞ նրանից ավելի… ընենց էլի՛… հը՞, դո՛ւ ըլես էն ս. Գևորգը…

— Ուրիշ ի՞նչ պիտի ըլի…— ասաց խստությամբ ստարշինան,— ասի քեզ, որ զակոնն ըտենց ա հմի… իզուր խո չի՞, որ ինձ ստարշինա են արել, վոլոստնի ստարշինա[15]… ես պիտի զակոնը պահեմ…

---

[14] Դատի տակ։

— Չէ՜, չէ՜, դու էն ասա, յանի՜ ըստի խո Գրիգորի, էն չոլախ քաֆթառի մատը խառը չի՞… Հը՞… ընենց, ուզում ա Սիսակին ռադ անի, նրա աշխատանքն ուրանա, իր խոստմունքը մոռանա… կըլի որ ուրիշ փեսացու էլ գտած ըլի…

Ստարշինան մի ումպով դատարկեց բաժակը, երևի վայրկենական շփոթությունը ծածկելու համար. հետո աչքերը ճպճպացրեց ու ասաց.

— Չէ՜, Գրիգորը ըստի գործ չունի… ինձի՜ ինչ, որ աղջիկը էլ Սիսակին չի ուզում տա… աղջիկն իմը խո չի՞…

— Այո, բայց մի ամբողջ տարի, որ Սիսակին բանեցրել է խաբելով՝ թե աղջիկը նրան կտա, տնփեսա կշինի…

— Է՜հ դու էլ, պ. Երվանդ,— ասաց քյոխվեն,— ի՞նչ ես Սիսակին ականջ դնում։

— Լավ ա՜, հերիք ա…— վեր կացավ սեղանից ստարշինան և ինձ դարձավ.

— Շնորհակա՛լ ենք, ախպեր… Ա՛յ ադա, դուք էս ի՞նչ տեսակ մարդիկ եք. եկանք, որ աղբյուրի գործը դրստենք ու չթողեցիք էլ… մարդու հացը կերանք…

— Ոչի՞նչ,— միջամտեց քյոխվեն,— պարոնը մե՜րն ա, յո՛լա կտանենք։

— Չէ՜, էդ իմ գործն ա,— ասաց ստարշինան,— ես ու պ. Երվանդը հմի քիչ բաղը կերթանք. ծառերը, յաշչիկները կտեսնանք ու ընտեղ էլ բանը կվերջացնենք… Հը՞, պարոն, ըտենց չի՞…

— Լավ,— ասացի ես ժպտալով։

— Դե՜, խա՜լխը, դուք գեղամեջ գնացեք. ես էլ վերջացնեմ ու մեկ կես սհաթից կգամ… Ադա Սրապիո՜ն, դու էլ գնա Մաթոյին ասա, որ շան որդին դուքանների առաջը գա իմ հրամանին, թե չէ կերթամ դամչիովս գլուխը կջարդեմ… Գնա՛նք, պ. Երվա՛նդ, գնանք մեկ ծառերդ տեսնենք. ասում են՝ լավն են…

Բոլորս դուրս ելանք, իսկ ստարշինան հուսալից, որ գրագրի չարածը ինքը կհաջողեցներ, ինձ հետ պարտեզ իջավ։

4

Վիճակված էր. այդ օրը ստարշինան կաշառք չպիտի ուտեր, որովհետև հազիվ մտել էինք պարտեզ, որ Սիսակը վազելով եավ հայտնելու, թե քաղաքից երկու հյուր էին եկել ինձ մոտ։

Երկու ծանոթներ, որոնք, օգտվելով մի քանի օրվա տոներից, եկել էին գյուղ՝ ջղերը հանգստացնելու, գուցե և իմ նոր կյանքը տեսնելու։

Ստարշինան ստիպվեց գործը մի ուրիշ օրվա թողնել և հեռանալ։

Հյուրերս իջան և երբ հանգստացել էին, երեկոյան դեմ պարտեզ տարա նրանց։ Մեղվի փեթակներ մոտից երբե՛ք չէին տեսել։ Սիսակի հետ միասին բացինք մեկը, ցույց տվի ամեն ինչ։

---

[15] Շրջանակ տանուտեր։

Հետո, երբ պարտեզի ներքևում կանգ առած, մայրի անտառն էինք դիտում, և ծառան մի քանի քայլ հեռու սպասում էր, հանկարծ նա մոտ եկավ, կպավ թևիս ու ասաց երկչոտ.

— Աղա–ախպե՛ր…

— Ի՞նչ կա, Սիսա՛կ։

— Մեկ գետի ղրաղը դուրս գնա՛նք…

— Ինչո՞ւ, ի՞նչ կա։

— Ընենց… Մեկ բան պիտի ցույց տամ ձեզ։

Այնքա՛ն աղաչանք էր գրված այդ խղճուկ դեմքի վրա, որ բոլորս էլ հետևեցինք նրան և գետափն ելանք։

Այդտեղ նա մեզ տարավ դեպի աջ, և երբ հասել էինք գետակի մեջ հոսող առվակին, ցույց տվավ նրա մյուս կողմը գտնվող մի այգի և ասաց հուզված, լացի ձայնով.

— Դուք ու ձեր աստվա՛ծը, աղա-ախպերնե՛ր, մեկ գնացեք մտեք էս բաղը, մեկ լավ մտիկ արեք, թե ինչքան աշխատանք էր պետք, էն էլ մի հոգու՝ մինակ մարդու աշխատանք, որ չոլից ընենց բաղ շինվեր։

— Ո՞ւմ պարտեզն է այդ,— հարցրեց հյուրերիցս մեկը։

— Գնացեք՝ թե խիղճ ունեք,— շարունակեց Սիսակը ավելի ու ավելի հուզված,— առաջ մեկ տեսեք ու երբ գաք՝ ամե՛նը կպատմեմ։

Ես հասկացել էի։ Իրավ է, երբեք առիթ չէի ունեցել տեսնելու այրին, բայց լսել էի, որ այդտեղ էր նրա աներոջ այն հողը, որ շնորհիվ Սիսակի հսկայական և անդուլ ջանքերի, ճահիճից փոխվել էր պարտեզի։

— Բայց չէ՞ որ կարող են մեզ ներս չթողնել,— առարկեցի ես նրան։

— Կթողան… հրե՛ն, տերն էլ մեջն ա… Մեկ գնացեք հենց էդ պառավիցը հարցրեք, թե ո՞վ ա էդ ծառերը տնկել, մեշիցը շալակով ցախ բերել ու չափառը քաշել, բաղի դովրը փոսը փորել… հարցրեք, թե ի՞նչ էր առաջ էդ բաղատեղը, ո՞վ ա չորացրել, ո՞վ ա պատրուսնին արել, էդ կարտոֆելը, էդ մարգերը… Հարցրեք, թե ո՞վ ա, որ գիշեր-ցերեկ, ողջ մեկ տարի փորել ա, չորացրել, տնկել, մաքրել ու հենց որ չոլիցը բաղ ա դարձրել, վզակոթին տվել են ու շան պես դուս քցել… հմի էլ ուզում են ընենց, նամարդի պես քշել գեղիցը ու աշխատանքը վայելել…

Հուզմունքը շատանում էր, սկսել էր լալ գրեթե, ձայնը դողում էր շրթունքների հետ։

— Գնացե՛ք,— շարունակեց նա,— ես ըստեղ կուչ կգամ էս քարերի մեջ… ձեր դատաստանին կթողամ, թե կասեք՝ «Սիսա՛կ, ձենդ կտրի, իրավունքը քոնը չի», գլուխս դեմ կտամ, որ խփեն… Սկի աջալա[16] չանեք, աղա՝-ախպերներ, մեկ լավ տեսեք, մեկ լավ հարցրեք…

Հյուրերս զարմացած էին և ինձ էին նայում հարցական դեմքով։ Ակնարկեցի սպասելու, հետո, երբ հիրավի, Սիսակը կկղեց քարերի մեջ ու նստեց, հրավիրեցի նրանց հետևելու ինձ։

---

[16] Չշտապեք։

Սաստիկ խղճում էի հարստահարված երիտասարդին, և, քանի որ իր դատը նա մեզ էր հանձնում, մտածեցի չմերժել։ Բացի դրանից, իմ մեջ ևս կուտակվում էր զայրույթ ա՛յն մարդու դեմ, որ մի ամբողջ տարի խաբելով, տնփեսա շինելու հույսեր տալով՝ շահագործել էր որբին և այժմ, երբ ճահիճը մի շքեղ, արդյունաշահ պարտեզ էր դարձել, այժմ վռնդում էր նրան, և մինչև իսկ կաշառքի ուժով դրդում ստարշինային՝ դյուզից էլ քշելու։

— Գնա՛նք,— ասացի հյուրերիս,— հետաքրքիր բան է։

Եվ առվակը չանցած, բավական մանրամասն պատմեցի նրանց եղելությունը։

— Տո գնանք է՛ մեկ,— գոչեց Գևորգը (հյուրերիցս մեկը),— գնանք այդ անպիտան ծերուկի մորուքը թափ տանք քիչ։

— Արժեր դրան մի լավ դնքսել,— ավելացրեց Հակոբը (մյուս հյուրս).— չէի կարող երևակայել ա՛յդ աստիճանի հարստահարություն գյուղում։

— Սա դեռ մեկ երևո՛ւյթ է. գյուղում տեղի ունեցող հարստահարությունն այնպիսի մեծ չափերով է լինում, որ գյուղացին ցանցի մեջ բռնված՝ ծծվում է ու չորանում…

Ոստնեցինք առվի վրայից և մոտեցանք պարտեզին։ Հիրավի, լեռնադաշտի ո՛չ մի գյուղում չէի տեսել այդքա՛ն խնամքով և ճաշակով շինված պարտեզ։ Զարմացած կանգ առանք մեծ, բաց դարպասի առաջ։

— Օհո՛,— գոչեց Հակոբը,— սա ի՛նչ սիրուն պարտեզ է, կարծես մասնագետի ձեռքի գործ լինի։

Վանդակաձև մեծ դռան կողքից ձգվում էր ավազածածկ մի լայն ծառուղի դեպի ներս։ Պարտեզն ամբողջ նախ շրջապատված էր փշախիտ ցանկորմով, իսկ հետո՝ առած ուռիների շրջանակի մեջ։ Ապա անասունների մուտքը լիովին արգելելու համար՝ պարփակված էր լայն խրամով։ Յուրաքանչյուր թիզ հողը ներսում մշակված էր ու մաքրված։ Անտառից բերած վայրի խնձորենիների կոճղերի վրա պատվաստած ընտիր ճյուղերն այժմ լավ բռնել էին և ծաղկել, մի կողմը - կեռասենիք, սալորենիք, մի ուրիշ գծով՝ արքայամորու բազմաթիվ թփեր, վարդենիներ. ավելի ցած՝ լոբիի ցցերը զինվորների պես կանոնավոր շարքերով՝ կանաչ էին կապել, իսկ նրա առջևում, գետնախնձորի մաքուր ու լավ ակոսներ, ցույց էին տալիս ամենալավ տեսակի տունկեր։

Ինչե՛ր ասես չկար, ընդեղեն, կաղամբ… Ու այդ բոլորը շատ կանոնավոր տեղավորված մաքուր մարգերով, ո՛չ մի փուշ կամ քար։ Գինձի մարգի մեջ կուչ եկած քաղհանք էր անում Գրիգորը։ Կուզ ու կարճ մի ծերունի, որ մեր ձայնը լսելով՝ դարձավ նայեց, հետո ոտքի ելավ քաղհանը ձեռքին։

— Բարև՛, ծերունի՛։

— Աստծու բարին… էս ո՞նց էլավ, պ. Երվանդ, որ եկաք բաղս տեսնելու… Համեցե՛ք։

— Դրացի ենք գրեթե,— ասացի ես,— չգիտեի, որ այսքան մոտիկ, այսպիսի գեղեցիկ պարտեզ կա. իմ պարտեզը սրա մոտ անապատ է…

— Ըտենց ա,— ժպտաց ծերունին,— ուրիշի ձեռքով արած բանը բա ի՞նչ պիտի ըլի. մարդ իրա՛, իրա՛ ձեռքով պիտի շինի, իրա՛ քրտինքը պիտի թափի հողի վրեն…

— Բայց մի՞թե այս բոլորը քո՛ իսկ ձեռքով, քո՛ քրտինքով ես շինել ու մշակել. հը՞, ծերունի,— հարցրեց տաքությամբ Հակոբը։

— Հա՛…— արեց ծերունին բավական համարձակությամբ,— բաս ուրիշ էլ ո՞վ ունեմ։

— Ղո՛չաղն ես եղել,— դիտեց Գևորգը ծաղրով,— լա՛վ էլ այգեպան։

— Կանես՝ կսովորես… Ճշմարի՛տ ա, էս բոլորը, ասած կլինի իմ ձեռքովս չեմ տնկել, շինել, ամա ե՛ս էլ շատ քրտինք եմ թափել ըստեղ։

— Այսինքն ի՞նչ,– գոչեց Հակոբը,– գուցե այս ծառե՞րն ես դու պատվաստել։

— Չէ՛։

— Կամ այս պա՞տը դու քաշել… չլինի՞ խրամը քո փորածն է…

— Մարգերը դո՞ւ ես կազմել, գետնախնձորը դո՞ւ մշակել…— ավելացրեց Գևորգը։

— Կամ այս մորիների թփերը դո՞ւ բերել անտառից…

— Գուցե այդ ուռինե՞րը դու տնկել, այդ ծառուղիները…

— Չէ՛, աղանե՛ր,– հաջողվեց ասել ծերունին խոսքերի այդ կարկուտի տակից,— չէ, էդո՞նք իմ շինածները չի… իմ մշակն ա, իմ նոքյա՛րն ա շինել։

— Ի՞նչ նոքյար,— զարմացավ Գևորգն ինձ դառնալով,— ուրեմն վարձատրե՞լ է։

— Սպասի՛ր, ծերո՛ւնի,— միջամտեցի ես,— խոսքդ Սիսակի համա՞ր է, լա՛վ, թող նոքյարդ եղած լինի, իսկ որքա՞ն վարձ ես տվել նրան, տվե՞լ ես, օրինակ, այնքան, որքան ես տալիս եմ. ինչո՞ւ ուրեմն ամսական 10 ռ. առնելով ինձնից, նույն ջանքով չի մշակում պարտեզս։

— Ո՞նց,— գոչեց ծերունին,— տարեկան 120 մանե՞թ ես տալիս… փիե՛ … հա՞ցն էլ, տո՞ւնն էլ…

— Այո… կոշիկ, մի ձեռք էլ հագուստ։

— Ասում էին՝ չէի հավատում… բա էդ ո՞նց ա, որ քո բաղը սրանից լավ չի շինել… Ի՞նչ դալբն[17] ա ըլել, տո՛…

— Լսի՛ր, ծերո՛ւնի,— միջամտեց Հակոբը,— դու էն ասա, թե դու ինչքա՞ն վարձ ես տվել նրան, դո՛ւ…

Ծերունին շփոթվեց, փորձեց ժպտալ, խոսքը կտուրը ձգել, բայց Հակոբն ամուր էր բռնել նրան, իսկ ես ու Գևորգը ծիծաղում էինք…

— Փիե՛ …— արեց վերջապես ծերունին,- քո ի՞նչ բանն ա էդ, ախպե՛ր, դու նրա վեքի՞լն ես… ես գիտենք ու նա… էդ մե՛ր գործն ա…

Ու Հակոբը սկսեց «թափահարել» նրան մի ֆիլիպիկանով, ուր խառն կային և ծա՛ղր, և կծու հարձակում, և՛ բարոյախոսություն։ Օ՛րինակ.

— … Քանի՞ տարեկան ես, ծերունի… վաթսո՞ւն… Տե՛ս, էլ սև մազ չկա գլխիդ. մեջքդ էլ կամուրջի նման ծռվել է. մեկ էլ տեսար՝ մի օր ընկար ու ոտքերդ պարզեցիր… հը՞, ի՞նչ է, կարծում ես էն աշխարհում քեզ հարցնող չի՞ լինելու թե՝ «ա Գրիգոր, ա՛յ ծերուկ, ինչի՞ Սիսակին խաբեցիր, ողջ տարին բանացրիր, ճահիճդ այգի՛ շինել տվիր, աղջկադ խոստացա՛ր,

[17] Կեղծ մարդ, խաբեբա։

նա էլ կարծեց, թե՝ իր աշխատանքի պտուղն ի՛նքն է վայելելու, ողջ ջահելության ուժը դրեց հողիդ վրա, բայց դու վռնդեցիր նրան ու աշխատանքը խպշտեցիր»… Հը՞, ի՞նչ է, լի՞ գտնվի մեկ սատանա, որ էդ մորուցիցդ մի բռնի, էն կպրե կարասը կոխի ու հանի, յա քեզ քարեքար խփի, երկնքից գետին շպրտի…

— Փիե՛, փիե՛…— անում էր ետ-ետ քաշվելով ծերունին, տո եկել եք ինձ խեղդելո՞ւ… տո՛ դուք պրի՞ստավ եք, ստարշինա՞ եք…

— Հը, չէ՛ դու այն ասա՛,— մոտենում էր նրան Հակոբը սպառնալից,— կարծում ես էն թարս ոտներով, պոզերով ու պոչերով սատանաները քեզ բա՞ց կթողեն, յա թե չէ, հենց էս կյանքում, դու չե՞ս մտածում, որ եթե թիֆլիզում ձեռքս ընկնես, քեզ ծեծելով թան կշինեմ, էդ մազերդ կսևացնեմ մուրով… Յա թե չէ, Սիսակն է, կատաղեց ու մի օր էլ բռնեց քեզ հենց այստեղ խեղդեց, էս բաղն էլ քարուքանգ արեց, տրորեց Ու ինքն էլ կորավ, գնա՞ց…

— Տո ձեռք քաշի է՛… մեղա՛ աստծո… տո՛ ես ի՞նչ եմ ասում… հլա թող գնա պաշպորտ բերի…

— Պաշպո՞րտ… քայլեց դեպի նա Հակոբը,— տո դու անաստվա՞ծ ես, մլթո՞նի ես. քսան տարի գյուղում մեծացած մարդուց պաշպորտ կուզեն… տո՛ դու չե՞ս կարդացել Ավետարանում, որ կաշառք տվողին դժոխքում քսան անդամ հալած արճիճի մեջ են թաթախելու, հարյուր չորս չամչա[18] կրակ են լցնելու բերանը, ամեն օր երեք անգամ ձեռքերը գաղելու են, կաշառք տվող ձեռքն էլ շների առաջ են քցելու… տո բաս գա Ավետարանի՞ն էլ չես հավատում…

Մենք, ես ու Գևորգը ծիծաղից չգիտեինք ինչ անել՝ տեսնելով ծերուհու լրջորեն վախենալն ու ետ–ետ քաշվելը, իսկ Հակոբի՝ ծարղով լի սպառնալիքները։

— Հա՛մ էլ որ,— վերջացրեց սուր խազով Հակոբն իր խոսքերի կարկուտը,— էս է, ես քաղաք գնալիս գուբերնատորին ասելու եմ, որ քեզ բռնեն, հոգիդ հանեն… ի՞նչ է, դու ի՞նչ ես կարծում ինձ. կարծում ես, որ քի՞չ փող ունեմ կաշառելու բոլորին ու քեզ քշել տալու գյուղից… բայց ամենից առաջ ես քեզ մի լավ կծեծեմ էգուց. հենց ըստեղ կգամ քոթակ կտամ, թե աղջիկդ չես տվել Սիսակին…

Կատարյալ մոլիերական բռնի ամուսնության կերպարանք էր ստանում հարցը։ Ծերունին կարկամել էր. վերցրեց գետնից բահը, մի ոստյուն գործելով դուրս թռավ ծառուղուց և ծածկվեց ծառերի ետևը։

Իսկ մենք մի մեծ քրքիջ բարձրացրինք և այդպես էր, որ դուրս գնացինք պարտեզից։

Այդ ամենն անշուշտ բավական զվարճալի կլիներ, զվարճացրած իմ հյուրերին, եթե միայն քարերի մեջ սպասելիս չլիներ թշվառ Սիսակը, որ գուցե հույս ուներ մեր միջամտության վրա, գուցե կարծում էր, որ երեք «աղա» քաղաքացիները պիտի կարողանային ջարդել ծերունու համառությունը, պիտի հաջողվեին վերականգնելու իր իրավունքները և վերջ տալու տանջանքներին…

Այդ մտածությունը երևի բոլորիս իսկույն համակեց առվից անցնելուն պես, որոհետև անմիջապես լրջացանք և լուռ քայլեցինք դեպի գետակը։

— Շնծե՛ր…— բացականչեց Հակոբը,— աստված է վկա, որ վաղը գնալու եմ նրան դնքսեմ. թող ինչ ուզում է լինի։

[18] Շերեփ։

Ոչ մեկս չխոսեցինք։ քարերի վրա կուչ եկած՝ անշարժ նստել էր Սիսակը՝ դեմքը ձեռքերի մեջ։ զլսեց մեր մոտենալը, գետի խոխոջը չէր թողնում։

Ի՞նչ ասել այժմ նրան, ի՞նչպես մխիթարել։

— Սիսա՞կ…

Դարձավ ու ոտքի ելավ։

Հուզմունքը ծածկել անհնար եղավ։ Լացել էր, լաց էր լինում, և գունատ դեմքը թրջված էր աղի արցունքով։

Հիրավի… ո՛րբ, վռնդվա՛ծ, հարստահարված և անտուն, անցյալում հույսերով լի՛, երիտասարդության ամբողջ ուժը դրած մի հողի վրա, որը իրենն էր կարծել և ահա այժմ կողոպտված ու նետված…

Գուցե և ա՛ղջկան սիրում էր նա, երազներո՛վ ու հույզերով լի ապրել էր տարիներ ամբողջ և այժմ հանկարծ ամեն ինչ խարխլված, ամեն ինչ կորցրած՝ արտասուքն էր միայն մնացել մխիթարիչ…

— Սիսա՛կ,— գոչչցի հուզված,— ամո՛թ է…

— Ինչո՞ւ ամոթ, աղտ-ախպեր, ինչի՞,— ասաց արտասվալից,— էլ ի՞նչ ունեմ, էլ ո՞րտեղ գնամ, ո՞ր քարին գլուխս դնեմ… Գիտեմ, դո՛ւք էլ չկարացիք բան անել… փող ունի՝ զոռբա ա, տալիս ա, իրավունքի ձենը խլացնում… աստված էլ խո շա՛տ հեռու ա… բա էյ ի՞նչ անեմ, որ լաց չըլեմ…

— Կա՛ց, տո՛ղ,— ձեռքդ դրեց նրա ուսին Գևորգը նույնպես հուզված,— կա՛ց, ի՞նչ ես կնկա պես լալիս. տղամարդ ես, մի բան մտածի՛ր…

— Ցա թե չէ գնա բռնի խեղդի…— կանչեց կատաղությամբ Հակոբը։

— Թե ի՞նչ…… գլուխը շարժեց Սիսակը,— դրանով աղջիկը կտա՞ն, հողս կտա՞ն… Չէ՛, աղա-ախպերներ, ես կորած մարդ եմ, ես սկի մարդ էլ չեմ… ոչ ոք չունեմ, ամենքը զուլում են անում ինձ, ամենքը նրա կողմն են, հարուստ մարդ ա, իրանց գեղացին ա… Ստարշինա՛ն էլ, քյո՛խվան էլ, պրիստա՛վն էլ… Աղջի՛կն էլ. աղջիկը հոր կողմն ա… առանց հոր իրավունքի՝ երեսիս նայել չի ուզում… Ախր ես ո՞վ եմ, տո՞ւն ունեմ, ծնո՞ղք, ազգակա՞ն ունեմ, թե՞ փող, որ սրան-նրան խնդրեմ, որին ուղեմ քշել տամ, պատմել տամ… Իմը լացն ա. ամա հմի լացի վրա՛ էլ են ծիծաղում…

Ասաց, նստեց գարձյալ քարերի վրա և ձեռքերով գլուխը ծածկեց։

Մթնշաղի, վերահաս գիշերվա մեջ, երկա՛ր նրա սև կույտը հեռվից երևում էր խոխոջող գետափին՝ անշարժ ու հուզիչ…